

زنان کاتب و حافظ قرآن

(صلی الله علیه و آله و سلم)

در عصر پیامبر اعظم

نعمت الله صباغی

● مقدمه:

هنگامی که خداوند پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) را به نبوت برگزید و قرآن را به او وحی نمود و ایشان مأمور تبلیغ و ترویج دین و احکام شریعت در میان مردم گردید، نیاز به نوشتن و حفظ قرآن، احساس شد.

رسول گرامی اسلام (صلی الله علیه و آله) مومنان را به خواندن و نوشتن تشویق و ترغیب کرد تا علاوه بر حفظ قرآن کریم، افراد باسواد آیات را بنویسند و در ثبت و ضبط آیات دقت و مراقبت تام داشته باشند. نویسندگان و حفاظ قرآن در هر فرصت مناسب، قرآن را بر آن حضرت عرضه می‌کردند تا اگر اشتباهی داشت تصحیح شود. (۱) روایت شده است که پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله) پنج آیه صبح و پنج آیه شب به اصحاب خود تعلیم می‌فرمود (۲) در این مقاله به نقش آفرینی زنان مسلمان عصر رسول الله (صلی الله علیه و آله) در کتابت و حفظ قرآن کریم اشاره می‌کنیم و در ابتدا کاتبان وحی اعم از زن و مرد مورد بررسی قرار می‌دهیم و سپس به نقش زنان کاتب می‌پردازیم و آنگاه

۱- تاریخ قرآن زنجانی،

ترجمه سحاب، صفحه ۵۱.

موضوع حافظان قرآن طرح و نقش زنان حافظ قرآن کریم را مورد بررسی قرار می‌دهیم.

● کاتبان وحی:

پژوهشگران مباحث «علوم قرآنی»، در تعداد «کاتبان وحی» اختلاف نظر دارند. در بعضی کتاب‌ها نام عده‌ای از شمار کاتبان وحی آمده، که دیگران آنان را به شمار نیاورده‌اند، و در برخی از کتابها نیز نام عده‌ای دیگر را ذکر کرده‌اند که در کتاب‌های دسته‌ی اول ذکر نشده است. گروه سومی نیز اسامی عده‌ای را به طور اجمال نیز بیان نموده و گفته‌اند: آنان برای پیغمبر اکرم (صلی الله علیه و آله) نویسنده‌گی می‌کردند بدون اینکه یادآور شوند که آنها کاتب وحی بوده‌اند یا فقط عهدنامه‌ها و صلح‌نامه‌ها و یا نامه‌های عادی را می‌نوشته‌اند و شاید همین اجمال، باعث اختلاف در عدد آنان شده که برخی به مجرد این که در کتابی دیده‌اند که عده‌ای برای پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) نویسنده‌گی می‌کرده‌اند تصور کرده‌اند همگی کاتبان وحی بوده‌اند و در مقابل بعضی دیگر چون این موضوع برایشان «مجمل» بوده نام آنان را جزء کاتبان وحی نیاورده‌اند.

البته ناگفته نماند که این توجیه در صورتی صحیح است که، تعصّب مذهبی برخی، موجب نشده باشد که افرادی را که از کاتبان وحی بوده‌اند ثبت نکرده و افرادی را از زمره‌ی کاتبان وحی خارج و افراد دیگری را که کاتب نبوده‌اند در شمار آنان آورده باشند.

طبق مطالعات محققان اسلامی و گروهی از خاورشناسان، شمار این نویسندگان = کاتبان وحی [به «چهل و سه» و «چهل و پنج» نفر می‌رسد که در زمان پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله) به کتابت وحی اشتغال داشته‌اند. صاحب کتاب «تاریخ قرآن» کاتبان وحی را به دو دسته تقسیم کرده است:

دسته‌ی اول: نویسندگان دوران مکه .

دسته‌ی دوم: نویسندگان دوران مدینه .

۲- همان منبع، صفحه ۴۶

تا ۴۸.

۲- تاریخ و علوم قرآن،

سید ابوالفضل میر

محمدی زرنندی، صفحه ۵ تا

۲۴.

نام تعدادی از این «کاتبان وحی» عبارتند از:

حضرت علی (علیه السلام)، زبیر بن عوام، طلحه بن عبیدالله، زید بن ثابت، ابوبکر، عثمان، مصعب بن عمیر، معاذبن جبل، ابو ایوب انصاری، حنظله بن ابی عامر، عبدالله بن حجش، فاطمه سدوسی و... در کتاب «تاریخ قرآن» بعد از بیان اسامی ۴۵ نفر از کاتبان وحی را چنین می نویسد: «بدین ترتیب نام چهل و پنج تن از صحابه را داریم که گفته اند در کتابت وحی شرکت داشته اند اما این مطلب به بررسی بیشتر و دقیق تری نیاز دارد، زیرا از برخی از آنها هیچ مطلبی که دلالت بر کتابت بودن در دست نیست و از طرفی نام کسانی نیز وجود دارد که می دانیم نوشتن می دانستند و حتی قرائتشان به ما رسیده و یا مصحفی از آنها بازگفته اند مانند:

انس بن مالک، منذر بن عمرو، اسید بن حضیر، رافع بن مالک، ابو عبیده بن جراح، سعد بن عبید و ابوالدرداء (۶).

در کتاب «پژوهشی پیرامون آخرین کتاب الهی» آمده است: کاتبان وحی را تا چهل نفر نام برده اند که بنا بر دلایل متعدد غالب آنان از قبیل ابوسفیان و معاویه و... در تاریخ این عنوان را به حق نگرفته اند و از طرفی گاه نویسندگان که در خدمت رسول اکرم (صلی الله علیه و آله) بودند را نیز «کاتب وحی» دانسته اند مثلاً ثابت بن قیس و ابی و شَرُّ حبیب حسنه و عبدالله ارقم، که نامه ی پادشاهان را می نوشتند و علاء بن عقبه، که قباله ها را می نوشت و زبیر و جهیم بن صلت، صدقات و زکات را می نوشت. و حذیفه که صدقات خرما را ثبت می کرد؛ در حالی که اینها همه جزء «کاتبان وحی» قلمداد شده اند.

● بررسی و نتیجه گیری:

بدین ترتیب با مطالعه ی تعدادی از کتاب های «تاریخ قرآن» که در مورد کاتبان وحی به دست آمده است می توان به این نتایج رسید:

۱. در تعداد و اسامی کاتبان وحی اختلاف است که دلایل آن ذکر شد.
۲. همه ی افرادی که به عنوان «کاتب وحی» از آنها نام برده شده، «کاتب

۴- پژوهشی در تاریخ قرآن.

دکتر سید محمد باقر حجتی.

صفحه ۲۰۲.

۵- تاریخ قرآن، دکتر محمود

رامیار، صفحه ۴ به بعد

۶- همان منبع، صفحه ۴ تا

۲۶۳.

وحی» نبوده‌اند، بلکه برخی از آنها نامه‌ها را می‌نوشته‌اند و بعضی امور محاسبات و صدقات را به عهده داشتند و در واقع «نویسنده» بودند نه «کاتب وحی».

۳. در برخی کتاب‌ها در میان نویسندگان و کاتبان قرآن از یک زن به عنوان فاطمه سدوسی نام برده شده است (۸).

۴. نقش آفرینی زنان عالمه‌ای همچون حضرت خدیجه، حضرت فاطمه زهرا (سلام الله علیهما) فضه خادمه حضرت زهرا (سلام الله علیها)، اسماء بنت عمیس، اسماء بنت یزید بن سکن، ام ایمن، ام سلیم بنت ملحان، ام دراء، ام عطیه انصاری، خوله، نسیمه و زینب ربیبه حضرت رسول اکرم (صلی الله علیه و آله) در کتابت وحی از قلم مورخین افتاده است. با نگاهی به سیره ی یکایک این زنان عالمه در می‌یابیم که در کتابت آیات قرآنی و احادیث صادره از رسول الله (صلی الله علیه و آله) فعالیت داشته‌اند. (۹)

ولی تمامی آنها کاتب همه ی قرآن نبوده‌اند.

ب. حافظان قرآن:

یکی از نویسندگان «علوم قرآن» چنین می‌نگارد:

«تعداد حافظان بسیار بوده است و بنا بر یک بررسی، لا اقل صد و چهل نفر در زمان رسول اکرم (ص) حافظ بوده‌اند؛ ولی آنانکه بیش از همه مورد تأیید هستند عبارتند از: علی بن ابی طالب (ع)، عثمان، ابی بن کعب، ابوالدرداء، زید بن ثابت، عبدالله بن مسعود، ابوموسی اشعری (۱۰)

در اینجا نام تعدادی از حافظانی که در کتاب‌های علوم قرآن آمده است را در دو قسمت می‌آوریم.

اول: حافظان از مهاجرین

۱. علی (علیه السلام) . ۲. ابوبکر . ۳. عمر . ۴. عثمان . ۵. طلحه . ۶. سعد بن عبیید . ۷. حذیفه بن یمان
۸. سالم بن معقل . ۹. ابوهریره . ۱۰. عبدالله بن سائب . ۱۱. عبدالله بن

- ۷- پژوهشی پیرامون آشنایی با کتاب الهی، علوم قرآنی و کتب رجبعلی مظلومی، ج ۱، صفحه ۲۰۳.
- ۸- پژوهشی در تاریخ قرآن، دکتر سید محمد باقر حسینی، صفحه ۲۰۲.
- ۹- جایگاه بانوان در اسلام، ابوالله العظمی حسین نوری همدانی، صفحات ۱۱۰ تا ۱۲۵.
- ۱۰- پژوهشی پیرامون آخرین کتاب الهی، علوم قرآن، دکتر رجبعلی مظلومی (سه جلد در یک

عباس

۱۲. عبدالله بن عمر و بن عاص ۱۳. عبدالله بن عمر ۱۴. عبدالله بن زبیر ۱۵. عایشه
۱۶. حفصه ۱۷. ام سلمه ۱۸. ابوموسی اشعری ۱۹. معاویه ۲۰. تمیم بن اوس الداری
۲۱. عقبه بن عامر

دوم: حافظان از انصار

۱. اَبی بن کعب. ۲. معاذ بن جبل ۳. عباده بن صامت ۴. مجمع بن جاریه ۵. فضالة بن عبیده
۶. مسلمة بن مخلد ۷. ابو حلیمه معاذ ۸. زید بن ثابت ۹. سعد بن عبیده ۱۰. انس به مالک
۱۱. ابو زید قیس بن السکن ۱۲. ابو ایوب ۱۳. ابو الدرداء (۱۲)
سیوطی تحت عنوان «الفائده»، ضمن بحث از قاریان و حافظان معاصر پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله) می نویسد:

در میان زنان صحابی، به نام زنی دست یافتم که قرآن را در زمان آن حضرت حفظ کرده بود؛ در حالی که در آثار نویسندگان علوم قرآنی نام این زن دیده نمی شود. نام این زن «ام ورقه دختر عبدالله بن حارث» است. (۱۳)

علاوه بر این نام حضرت فاطمه زهرا (سلام الله علیها) را در شمار حافظان قرآن در مصادر اهل سنت نمی بینیم و بطور یقین حضرت فاطمه زهرا (سلام الله علیها) از حافظان قرآن بوده است که در منابع، مورد تأیید می باشد. (۱۴)

چنانکه گذشت نام پنج زن در این فهرستها آمده است که عبارتند از:

۱. حضرت فاطمه زهرا (سلام الله علیها)
۲. حفصه از همسران پیامبر
۳. عایشه از همسران پیامبر
۴. ام سلمه از همسران پیامبر

۶۵

مجله ج ۱، صفحه ۷ تا ۲۶.

۱۱- البته اسامی که در کتابها

آمده از نظر تعداد و خود اسامی یا

هم متفاوت می باشند.

۱۲- پژوهشی در تاریخ قرآن.

دکتر سید محمد باقر حجتی.

صفحه ۲۳۹

۱۳- الاتقان سیوطی، تاریخ قرآن.

دکتر محمود رامیار، صفحه ۲۵۵.

و پژوهشی در تاریخ قرآن دکتر

سید محمد باقر حجتی، صفحه

۲۴۴.

۱۴- پژوهشی در تاریخ قرآن.

صفحه ۲۴۴.

۵. ام ورقه دختر عبدالله بن حارث

بررسی و نتیجه گیری:

با توجه به مطالب فوق در مورد حافظان قرآن کریم؛ می توان به این نتایج رسید:

- ۱- فهرست نام های حافظان عصر آن حضرت دارای ابهام است. الف) بین قاری قرآن و حافظ قسمتی از قرآن فرقی نهاده نشده است. ب) بین حافظ همه ی قرآن و حامل قرآن که داننده ی تفسیر و معانی قرآن است فرقی نهاده نشده است.

به طور مثال گاه معاویه را که پس از فتح مکه، اسلام آورد، از کاتبان وحی می دانسته اند و در اینجا (حافظ قرآن و حامل قرآن) در مورد معاویه؛ زیرا او بعد از فتح مکه بنابر مصالحي کاتب دفاتر مالی بود و ارتباطی با قرآن کریم نداشته است. و نکته ی دیگر اینکه در مدت کوتاه بین فتح مکه تا رحلت رسول اکرم (صلی الله علیه و آله) چگونه حافظ تمام قرآن و یا فراگیری معارف و تفسیر قرآن برای او ممکن شده است.

۲- اسامی زنان عالمه ای که در شأن آنها حتی آیاتی از کلام الله مجید نازل شده و مرتبط با خانواده وحی بوده اند در این فهرست حافظان قرآن عصر رسول الله (صلی الله علیه و آله) نمی باشد. در حالیکه بسیاری از زنانی که نامشان در بخش کاتبان قرآن آمد حافظ قرآن نیز بوده اند. البته در این میان سرآمد همه این زنان حضرت فاطمه زهرا (سلام الله علیها) است که علاوه بر کتابت و حفظ قرآن، بر تمامی شأن نزول ها و معارف و تفسیر قرآن کریم آگاهی داشته است و شاگردانی همچون فضه ی خادمه را به عنوان حافظ کل قرآن کریم تربیت می نماید (۱۶) در حالیکه بعضی از زنان پیامبر که در سال های هجرت بعد از ۱۳ تا ۱۵ گذشته از بعثت آن حضرت ازدواج نموده اند تنها بخشی از سوره ها یا آیات را از حفظ بوده اند که مورخین بدون تمیز دادن و طبقه بندی قاریان با حافظان بخش یا کل قرآن و عارفان و حاملان قرآن، آنها را به عنوان حافظ معرفی نموده اند که صحیح نمی باشد.

والسلام.

۱- پژوهشی پیرامون آخرین کلمات الهی، ج یک، صفحه ۴ تا ۱۰
۲- فرهنگ فاطمه، مهدی نبیلی
۳- هنر و حرف های (فدوی)